

PETER VAN DEN HOOFF

Lotgevallen van een gaper in uniform.

Hoe een uniek Amsterdams uithangteken terecht kwam bij een Friese schoenenzaak

De meeste Amsterdammers zullen zich wel een gaper herinneren, want in het verleden hing er bij tientallen Amsterdamse drogisten en apothekers een gaper aan de gevel. Vele zijn verloren gegaan en van het bijzondere type ‘gaper in uniform’ leek er tot voor kort slechts één exemplaar bewaard gebleven te zijn. Onlangs bleek dat er toch nóg een Amsterdamse gaper in uniform behouden is, namelijk de Romeinse soldaat van Warmoesstraat 160 (afb. 1). Deze kwam na allerlei omzwervingen terecht in het Historisch Centrum Leeuwarden.

BREED TOEGEPAST UITHANGTEKEN Een gaper is een meer dan levensgroot, van oorsprong houten hoofd van een man met een opengesperde mond en soms een uitgestoken tong. Uit onderzoek van de auteur naar de verspreiding van de gaper als cultuurhistorisch verschijnsel blijkt dat er tussen de late zestiende eeuw en het midden van de twintigste eeuw honderden exemplaren geweest moeten zijn, verspreid over grote delen van het land.¹ Grotere steden in met name Holland gingen hierbij voorop.

Farmaciehistoricus Dirk Wittop Koning stelde midden vorige eeuw dat Amsterdam vanaf 1581 het centrum van de wereldhandel in geneesmiddelen was en dat de meeste gapers daarom hier te vinden waren.² Hij ging er daarmee van uit dat gapers eind zestiende eeuw al onlosmakelijk verbonden waren aan de geneesmiddelvoorziening. Inmiddels is duidelijk dat de gaper pas in de loop van de achttiende eeuw meer en meer het herkenningsteken voor apotheek en drogisterij werd. In de periode daarvóór was de gaper niet verbonden aan een bepaald type nering, maar werd het uithangteken breder gebruikt (afb. 2).³

Hoewel de reden die Wittop Koning hiervoor opgaf onjuist was, klopt het wel dat in Amsterdam in absolute zin de meeste gapers hebben uitgehangen. In het verleden werd nog met enige regelmaat over deze exemplaren geschreven, maar de laatste overzichtsstudie naar Amsterdamse gapers dateert alweer uit 1998. Gevelsteenkenner Onno Boers wist toen ruim zestig gapers op te sommen, waarvan ongeveer de helft bewaard was gebleven.⁴ Recent onderzoek heeft echter aangetoond dat het overzicht van Boers verre van compleet is: op basis van oude foto's, prentbriefkaarten en documenten uit verschillende archieven blijkt dat er vóór 1940 op ten minste honderdtien adressen in Amsterdam op zeker moment een gaper uitgehangen heeft. Slechts een klein aantal van deze gapers doorstond de tand des tijds. Het onderzoek laat verder zien dat we in ongeveer twee derde van de gevallen weten hoe de gaper er (ongeveer) uitgezien heeft. Van een tiental hebben we slechts omschrijvingen als 'gekroonde gaper' of 'gouden gaper'. Wat de andere exemplaren betreft tasten we volledig in het duister.⁵

1 De gaper van Warmoesstraat 160 in Amsterdam en later Nieuwstad 156 in Leeuwarden. Het exemplaar, dat ten laatste in de eerste kwart van negentiende eeuw werd gemaakt, stelt een Romeinse soldaat voor. De gaper bevindt zich nu in het Historisch Centrum Leeuwarden. Het object heeft geen inventarisnummer. Foto Klaas Zandberg, 2019, Historisch Centrum Leeuwarden.

2 Overzicht van bekende vermeldingen van huizen in Nederland die vóór 1700 een gaper als uithangteken hadden.

1520	Den Bosch, Hooge Steenweg	(onbekend)
1592	Amsterdam, Damrak	kruidenierswinkel
tot 1602	Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal	(onbekend)
tot 1627	Rotterdam, Vissersdijk	bakkerij
1627	Dordrecht, Voorstraat	chirurgijn
1635	Breda, Lange Brugstraat	hoedenmaker
1669	Zaltbommel, Markt	(onbekend)
1670	Amsterdam, Paardenstraat	(onbekend)
1681	Amsterdam, Looiersgracht	speldenmaker
1694	Utrecht, Massegast	linnenaaister
1694	Amsterdam, Damrak	(onbekend)
1698	Alkmaar, Luttik Oudorp	apothekerswinkel

3 De gaper van drogisterij M. Cléban & Co., Heiligeweerde. Foto H.W. Alin, circa 1962, Stadsarchief

4 De gaper van drogisterij Fa. wed. G.D. Nieman, Gravenstraat 20. Foto Thijs Mol, circa 1940, Stadsarchief Amsterdam (detail).

DE GAPER IN UNIFORM In de loop van de tijd ontwikkelde de gaper zich en ontstonden er verschillende typen. Hoewel elke gaper uniek is, laten de meeste exemplaren zich indelen in een van vier categorieën, namelijk (1) oosterling, (2) gaper in uniform, (3) apotheker en (4) nar. Voor het ontstaan van deze typen zijn in het verleden verschillende verklaringen voorgesteld, die merendeels ontleend werden aan het standaardwerk *De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd* uit 1868 van Jacob van Lennep en Jan ter Gouw.⁶ De veelheid aan verklaringen voor de gaper die in dit boek worden voorgesteld laat zien dat de precieze ontstaansgeschiedenis van het uithangteken midden negentiende eeuw al niet meer algemeen bekend was.

De auteurs van *De uithangteekens* ontleenden hun verklaring voor de gaper in uniform aan de geschiedschrijver Jacobus Scheltema (1767-1835). Volgens hem waren apothekers in de zestiende en zeventiende eeuw meestal in dienst van het stadsbestuur en werd er bij hun pand daarom een stadswapen of stadsschild uitgehangen. Om klanten van de apothekers af te vangen zouden drogisten een uithangteken hebben gekozen dat eveneens een verbondenheid met het stadsbestuur impliceerde, namelijk een gaper in het uniform van de stadsdienaren ter

plaats.⁷ Heel waarschijnlijk is deze uitleg echter niet, want verreweg de meeste apothekers waren zelfstandig ondernemer. Alleen de stadsapotheker werd door het stadsbestuur betaald om de armen van geneesmiddelen te voorzien, maar zelfs in grote steden als Amsterdam werd deze functie nooit door meerdere personen tegelijk bekleed.⁸ Het ligt dus niet voor de hand dat bij apothekerswinkels gewoonlijk een stadswapen of -schild uithing. Er was voor drogisten die klanten wilden afvangen van de apothekers daarom ook geen reden om een gaper in uniform uit te hangen.

Eind vorige eeuw schreef kunsthistorica Jorien Jas het ontstaan van de gaper in uniform toe aan de toenemende overheidscontrole op de verkoop van geneesmiddelen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Zij vermoedde namelijk dat alle gapers in uniform uit deze periode stamden.⁹ Jas gaf echter geen antwoord op de vraag *waarom* apotheker en drogist in reactie op de toenemende controle een gaper in uniform zouden uithangen. Om de draak te steken met een overheid die hen meer en meer aangaapte om te zien of de voorschriften werden gevolgd? Of juist als ode aan de kwaliteitscontrole?

Een andere verklaring voor de gaper in uniform gaat terug op het mogelijke

oermodel van dit type. Omdat tenminste driekwart van de gapers die in het verleden in ons land hebben uitgehangen, verloren is gegaan, kunnen we niet met zekerheid vaststellen hoe een bepaald type gaper zich door de eeuwen heen heeft ontwikkeld.¹⁰ Op basis van afbeeldingen en bewaard gebleven exemplaren is het echter waarschijnlijk dat de gaper in uniform oorspronkelijk gekleed was als Romeinse legionair:¹¹ geschubd borstpantser over een donkerrode tuniek en een helm met kinband, een helmkam en vaak een pluim. Subtypes als de veldwachter, de brandweerman en de politieagent zijn latere variaties op dit thema.

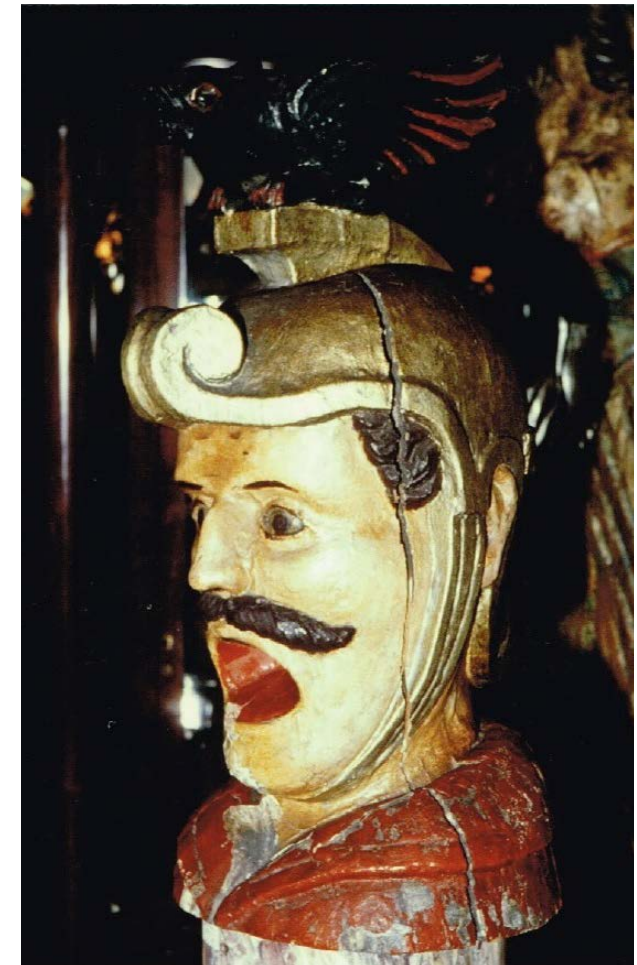
De relatie tussen de Romeinse soldaat en de geneesmiddelbereiding lijkt misschien niet vanzelfsprekend, maar als zinnebeeld van de Oudheid kan de Romeinse soldaat verwijzen naar de klassieke wortels van de farmacie in het algemeen en naar antieke wondermiddelen als theriak in het bijzonder. Dit tegengif was legendarisch en werd in de westerse wereld gedurende bijna tweeduizend jaar voorgeschreven in handboeken voor apothekers.¹² Het is ook mogelijk dat de gaper in Romeins uniform verwijst naar Pedanius Dioscorides (circa 40–90 na Chr.), een Griekse arts in het leger van keizer Nero. Zijn werk *De materia medica* beschrijft ruim zeshonderd geneeskrachtige planten, dieren en mineralen uit het Middellandse Zeegebied, met speciale aandacht voor hun therapeutische toepassingsmogelijkheden. *De materia medica* bleef eeuwenlang het belangrijkste handboek over geneesmiddelen in Europa.¹³

In *De uithangteekens* beschrijven Van Lennep en Ter Gouw een bijzondere variant op de gaper in uniform: een gehelmde gaper met een salamander als helmkam.¹⁴ De salamander was het symbool van de ‘chemist’, een apotheker die naast natuurlijke geneesmiddelen ook chemische geneesmiddelen en chemicaliën kon bereiden. Chemisten werkten veel met vuur en kozen daarom de salamander als hun symbool.¹⁵ Volgens de middeleeuwse bestiaaria was het dier namelijk niet vatbaar voor vlammen. Chemisten gebruikten daarom ook regelmatig een salamander in een vuurmand als uithangteken. Soms kreeg de salamander daarbij meer het uiterlijk van een draak of een griffoen.¹⁶

AMSTERDAMSE GAPERS IN UNIFORM Helaas zijn er maar weinig gapers in uniform bewaard gebleven. Ook de meeste Amsterdamse exemplaren zijn verdwenen. Velen zullen zich de gaper van drogisterij M. Cléban & Co. aan de Heiligeweg nog herinneren, maar de besnorde soldaat is spoorloos sinds de winkel in 2008 werd gesloten (afb. 3).¹⁷ Een ander bekend exemplaar, de gaper van drogisterij Nieman aan de Gravenstraat, verdween eveneens spoorloos nadat een onverlaat hem in september 2011 ’s nachts van de muur schroefde (afb. 4).¹⁸

Bij drogisterij A.W. Groote & Zoon in de Kalverstraat hing in de negentiende eeuw ook een gaper in uniform uit. Deze gaper was in 1876 onderdeel van de *Historische tentoonstelling van Amsterdam* in het Oudemannenhuis.¹⁹ Er is geen afbeelding van de gaper bewaard gebleven, hoewel A.W. Groote zich al vanaf begin jaren 1860 intensief bezighield met fotografie en chemicaliën, apparatuur en andere fotografiebenodigdheden verkocht aan velen en leek, waaronder het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra. De bekende Johan Braakensiek maakte wel een zwart-wit-tekening van het exemplaar, maar het is

5 De gaper van de drogisterij van J. Hunsche, Oudeschans 39. Foto Jan Honingh, 1990, Zuiderzeemuseum.

6 De draak op de helmkam van de gaper de drogisterij van J. Hunsche. Foto Jan Honingh, 1990, Zuiderzeemuseum.

7 De gaper van de drogisterij van H. Loggen, Haarlemmerdijk 174, Zuiderzeemuseum (in bruikleen).

Foto Studio-Oost, 2017, Stichting Farmaceutisch Erfgoed.

niet bekend hoe waarheidsgetrouw deze tekening is.²⁰ Hoogstwaarschijnlijk is de gaper in 1889 verloren gegaan tijdens een grote uitslaande brand in de drogisterij. Een Amsterdammer die een paar dagen na de ramp ging kijken schreef: 'de gaper boven de deur [...] keek mij zoo bedroefd aan met zijne zwart geblakerde tronie, als hij het gedurende den brand onmogelijk bedroefder zou hebben kunnen doen. Nu [...] door weer en wind de verschroeide schilfers hem van het lijf vallen en hij dreigt daar weldra te zullen staan in geheel zijne naakte houtkleur, nu eerst schijnt hij goed te beseffen hoe diep ongelukkig hij is, en het is alsof hij smeekend uitziet naar den mokerslag van den slooper.'²¹

Een vierde gaper in uniform sierde vanaf omstreeks 1860 de winkelpui van Johannes Hunsche op de Oudeschans, nadat hij eerder twintig jaar dienst had gedaan in de Koningsstraat (afb. 5 en 6). Toen er in 1895 brand uitbrak in het pakhuis waar de winkel van Hunsche was gevestigd, was ook deze gaper bijna in vlammen opgegaan. Gelukkig wist de brandweer de schade te beperken tot de bovenverdieping.²² In 1928 werd het pand, inclusief gaper, opgenomen in de *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten*, maar toch werd de gaper rond 1936 van de muur gehaald en binnengezet bij een familielid van de drogist.²³ Pas

8 Brandweerman, mogelijk afkomstig uit Amsterdam, Zuiderzeemuseum (in bruikleen).

Foto Studio-Oost, 2017, Stichting Farmaceutisch Erfgoed.

in 1990 dook hij weer op, toen hij in de winkel van Ben Bijleveld in de Nieuwe Spiegelstraat te koop werd aangeboden. De antiquair verkocht de gaper in 1997 aan een Amerikaan en sindsdien is hij niet meer gezien.²⁴

De gaper in uniform die uithing bij de drogisterij van H. Loggen aan de Haarlemmerdijk is wél bewaard gebleven, namelijk in de collectie van de Haarlemse drogist en gaperverzamelaar Anton van Os (1889-1982).²⁵ In dezelfde collectie bevindt zich een gaper in het uniform van een brandweerman, die volgens Van Os eveneens uit Amsterdam afkomstig zou zijn.²⁶ Herkomstonderzoek naar andere exemplaren uit de collectie Van Os toont echter aan dat de notities van de verzamelaar niet altijd even correct zijn en er is nog geen bewijs gevonden dat de brandweerman daadwerkelijk in Amsterdam heeft uitgehangen. Beide gapers zijn tegenwoordig in bruikleen bij het Zuiderzeemuseum en daar te zien in de vaste tentoonstelling *Zeg eens AAA* in apotheek De groote gaper (afb. 7 en 8).

DE GAPER VAN WARMOESSTRAAT 160 Tot voor kort leek van de bekende Amsterdamse gapers in uniform slechts één exemplaar met zekerheid bewaard gebleven. Gelukkig bleek onlangs dat een tweede Amsterdamse gaper in uni-

9 Hendrik Muller jr., *Apotheek in de Warmoesstraat bij de Vischsteeg te Amsterdam, 1824*. Olieverf op paneel, 26 x 33 cm. Particuliere collectie, Den Haag.

10 Detail van Hendrik Muller jr., *Apotheek in de Warmoesstraat bij de Vischsteeg te Amsterdam, 1824*. Olieverf op paneel, 26 x 33 cm. Particuliere collectie, Den Haag.

form zich momenteel in het Historisch Centrum Leeuwarden bevindt (afb. 1). Dit exemplaar hing vanaf 1824 of eerder uit bij Warmoesstraat 160 in Amsterdam en verhuisde later naar Nieuwestad 156 in Leeuwarden.

Deze gaper is om verschillende redenen bijzonder. Allereerst is de geschiedenis van de gaper uitzonderlijk goed te reconstrueren. Ten tweede is het de enige bewaard gebleven gaper waarvan de salamander op de helm nog intact is. Verder is het uniform van dit exemplaar, met een mantel om de schouder en een leeuwenkop op het borstspantser, uniek. Tot slot staat de gaper afgebeeld op een schilderijtje uit het begin van de negentiende eeuw (afb. 9 en 10). Afbeeldingen van gapers uit de periode vóór de uitvinding van de fotografie zijn sowieso zeer schaars, maar tot nu toe leek de gaper met hoge hoed van apotheek Bolkestein aan de Leidsestraat het enige voorbeeld waarbij zowel de afbeelding als de gaper zelf bewaard was gebleven.²⁷

Het schilderijtje van de apotheek aan de Warmoesstraat werd in 1824 gemaakt door Hendrik Muller jr. (1803–1889), een Amsterdamse huisschilder en amateurtekenaar (afb. 9). Het bevindt zich tegenwoordig in Haags privébezit. Op de achterkant staat met potlood geschreven: 'Deze apotheek stond in de Warmoesstraat bij de Vischsteeg te Amsterdam. Achter de drogerijtoonbank staat de heer A. Kofoed, destijds de eigenaar. Achter de apotheektoonbank staat de heer Riethagen, bediende in deze apotheek. Deze zaak was in de geheele stad bekend onder den naam «de Groote Gaper» en was zeer florissant. Handel op Oost- en West Indië. 1824'.²⁸ Met 'de heer Riethagen' wordt waarschijnlijk Eijsbrand Riethagen (1787–1840) bedoeld, die in 1819 in Amsterdam zijn apothekersdiploma behaalde.²⁹ Hij moet de persoon achter de toonbank aan de linkerkant zijn, waar vijzels en glazen apothekersflessen met etiketten staan opgesteld. Achter de toonbank rechts, bij de houten tonnen en ladekasten met drogerijen, staat Kofoed. Voor het linker raam is een bord geplaatst met het opschrift 'plantagien en scheepsmediceijne'. Onderaan het venster hangt een salamander in een vuurmand uit, ten teken dat er ook chemische geneesmiddelen werden verkocht. In het snijraam boven de deur is een bord aangebracht met de woorden 'MEDI-CEYNWINKEL APOTHEEK'.

Het is niet duidelijk of de informatie achterop het schilderijtje helemaal juist is. Adrianus Kofoed (1784–1844) had in 1805 een kruidenierswinkel in de Warmoesstraat tegenover de Sint Jansstraat, waarschijnlijk al op nummer 160, waar hij in 1811 als 'chimist en drogist' woonde.³⁰ In 1814 behaalde hij in Amsterdam zijn apothekersdiploma.³¹ Daardoor was hij voortaan niet alleen bevoegd om geneesmiddelen te verkopen, maar ook om deze te bereiden. Zonder opgave van bronnen stelt Dudok van Heel dat Kofoed zijn apotheek-drogerij echter al in 1818 overdeed aan Gerhard Tieleman Ketjen (1792–1865).³² Kofoed zou op het moment dat het schilderij werd gemaakt dan ook geen firmant meer zijn: zijn naam stond in 1824 waarschijnlijk alleen omwille van de naamsbekendheid nog vermeld op het rechter winkelraam, zo redeneert Dudok van Heel. Het opschrift op de achterzijde van het schilderij suggereert echter dat Kofoed in 1824 nog wel degelijk betrokken was bij de winkel.

Hoe het ook zij, Ketjen, die in 1813 in Arnhem zijn apothekersdiploma had

11 De gaper van Warmoesstraat 160 op zijn nieuwe plaats: Nieuwestad 156, Leeuwarden. Fotograaf onbekend, foto waarschijnlijk vóór of rond 1871, Historisch Centrum Leeuwarden (detail).

12 De gaper van Warmoesstraat 160 aan de gevel van Nieuwestad 156 te Leeuwarden. Foto Lichtbeeldeninstituut, circa 1932-1940, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

behaald, was op z'n laatst vanaf 1824 apotheker in de Warmoesstraat, samen met zijn zwager Bernardus Lambertus Coninck Boddendijk (1798-1869), die eveneens apotheker was.³³ Op het schilderij zijn namelijk op de witte bordjes rechts van de deur beide namen te lezen, evenals die van A. Kofoed. 1835 begon Ketjen samen met twee anderen een zwavelzuurfabriek op het bolwerk Sloten. In datzelfde jaar deed hij de winkel over aan Derk Pas (1796-1879).³⁴

Pas hield de apotheek geruime tijd aan. Hij associeerde zich na verloop van tijd met zijn zoon Jan Cornelis, die in 1853 zijn apothekersdiploma had behaald. Jan zou in de loop van de tijd steeds meer taken in de apotheek overnemen, zodat zijn vader zich kon wijden aan wetenschappelijk onderzoek en zijn taken binnen de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie (NMP), die hij in 1842 samen met onder meer Samuel Sarphati had opgericht. Daarnaast bekleedde Pas jarenlang verschillende functies in onder meer de Plaatselijke Commissie voor Geneeskundig Toezicht en de Geneeskundigen Raad van

Noord-Holland.³⁵

Op 17 juli 1868 overleed Jan, 36 jaar oud. Zijn vader 'wenschte zijn apotheek in geen andere handen te zien' en besloot zijn zaak na bijna 35 jaar te sluiten.³⁶ Dat betekende het einde van de apotheek aan de Warmoesstraat: eind oktober 1868 adverteerde het *Algemeen Handelsblad* voor de verkoop van het 'kapitale, hechte, sterke huis en achterhuis met ruime pakzolders, kelders en erf, waarin sedert vele jaren eene apotheek en eene affaire in droogerijen en chemicaliën wordt uitgeoefend'.³⁷ Het pand werd eind november verkocht, de 'duinwater-gazleidingen, de gaz-ornementen, de winkelstelling, met planken en laden, vier toonbanken en twee opzetramen' niet inbegrepen.³⁸ In het voorjaar van 1869 vestigde Van West & Co. er de slijterij Bordeaux.³⁹

EEN NIEUWE PLEK VOOR DE GAPER VAN WARMOESSTRAAT 160 Of de gaper bij de sluiting van de apotheek in de Warmoesstraat nog uithing, is niet

13 Het plaatsen van de replica van de gaper van Warmoesstraat 160 aan de gevel van Nieuwestad 156

in Leeuwarden, 16 juli 2007. Foto *Leeuwarder Courant*/Wietze Landman.

bekend. Zeker is wel dat de gaper vóór of rond 1871 verhuisde naar de apotheek op Nieuwestad 156 te Leeuwarden (afb. 11).⁴⁰ Het was niet ongebruikelijk dat dezelfde gaper bij meerdere adressen uithing: in vaktijdschriften en kranten werden regelmatig gapers te koop gevraagd of aangeboden en de koppen gingen soms van hand tot hand.⁴¹ Zo verhuisde de gaper die uithing bij Waterlooplein 111 later naar Emmastraat 4 en was het exemplaar dat bij Jodenbreestraat 101 de gevel sierde later te vinden op Jonas Daniël Meijerplein 16.⁴²

Aan Nieuwestad 156 in Leeuwarden was vanaf 1853 een apotheek gevestigd geweest, eerst van Frans Tjalling Plantenga (1828-1895) en vanaf 1879 van Cornelis Alberda (1840-1911). In 1909 zette diens zoon Simon Cornelis Alberda (1875-1926) de apotheek voort, nog altijd onder de naam Fa. Plantenga & Alberda. Na zijn overlijden hield de weduwe van Alberda de apotheek nog een aantal jaren aan met behulp van een provisor. In 1929 nam Simke Geert Cath (1901-1956), chemisch-apotheker, samen met zijn vrouw Annie Bouman (1903-1994), eveneens apotheker, de zaak over (afb. 12). Weduwe Cath sloot de apotheek in 1976 definitief, maar opvallend genoeg bleef de gaper uithangen.⁴³

In juni 1992 werd de gaper van de gevel van Nieuwestad 156 gehaald voor restauratie. De Gemeente Leeuwarden deed hiervoor een beroep op restaurateur Herman Hoeffnagel in Heusden. Aanvankelijk schatte Hoeffnagel dat de restauratie zo'n 3500 gulden zou kosten. Toen de kop een paar maanden later teruggeplaatst werd, stond er op de rekening echter het dubbele onder de streep: Hoeffnagel had er zes volle weken aan gewerkt. Tijdens het restaureren had hij gemerkt dat de buste in het verleden vaker onder handen was genomen. 'Er is van alles gebruikt om scheuren en gaten op te vullen, gips, krijt, polyester. Ik heb er zelfs een stuk van het *Leeuwarder weekblad* in gevonden', vertelde hij.⁴⁴ Desalniettemin was het beeld dusdanig vermolmd dat een groot deel van het hout vervangen moest worden. Daarnaast herstelde Hoeffnagel de authentieke kleuren, voor zover die te achterhalen waren. Hij leverde daarbij een knap staaltje vakwerk: de huidige kleuren komen grotendeels overeen met de kleuren op het schilderij van Muller uit 1824, terwijl Hoeffnagel niet afwist van het bestaan van het schilderij.

De restauratie door Hoeffnagel deed de gaper goed en hij bleef uithangen tot hij vijftien jaar later opnieuw gerestaureerd moest worden. Toen bleek dat de gaper te kwetsbaar was geworden om buiten te laten staan. In juli 2007 werd er daarom een exacte replica van kunsthars geplaatst, gemaakt door Randolph Algera van Art-Decor in Heerenveen.⁴⁵ Hij restaureerde ook het origineel. De replica kijkt sinds het faillissement van Manfield in 2016 met grote ogen neer op de klanten van de in het pand gevestigde opticien. Het origineel kreeg een ereplaats in het Historisch Centrum Leeuwarden na ruim honderdtachtig jaar trouwe dienst bij generaties apothekers.

Peter van den Hooff (1987) is historisch onderzoeker en online tentoonstellingsmaker bij Stichting Farmaceutisch Erfgoed.

- 1 De auteur stelde op basis van uitgebreid archief- en literatuuronderzoek een database samen met ruim 350 Nederlandse adressen waar in de periode circa 1600-1940 een gaper heeft uitgehangen. Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van onder meer Delpher, de beeldbanken en oud-notariële archieven van Archief Eemland, Archief Val, Dievers Archief, Drents Archief, Erfgoed Leiden en Omstreken, Gelders Archief, Gemeentearchief Schiedam, Groninger Archieven, Haags Gemeentearchief, Het Utrechts Archief, Historisch Centrum Leeuwarden, Historisch Centrum Overijssel, Nationaal Archief, Noord-Hollands Archief, Regionaal Archief Nijmegen, Regionaal Archief Zutphen, Stadsarchief Breda, Stadsarchief Rotterdam en het Waterlands Archief en van documentatie van de in noot 10 genoemde musea. Deze database bevat waar bekend een afbeelding of een

beschrijving van het exemplaar. In het laatste kwart van de vorige eeuw maakte gaperfanaat Jan Honingh eveneens een inventarisatie van bewaard gebleven gapers, grotendeels voorzien van foto's en tekeningen. Deze inventarisatie bevindt zich in het depot van het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen. De gegevens van de ruim zeshonderd exemplaren die Honingh noteerde zijn nog niet in de database opgenomen. Een incomplete voorloper van Honinghs inventarisatie is te vinden in K. Woudt, *Over de gaper als uithangteken*, z.p. 1980, p. 48.

- 2 D.A. Wittop Koning, 'Gapers', *Bulletin Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux* 26 (1961), achterblad. Wittop Koning geeft geen onderbouwing voor zijn stelling dat Amsterdam vanaf 1581 het centrum van de wereldhandel in geneesmiddelen was. Dudok van Heel beweerde later iets soortgelijks, eveneens zonder zijn stelling te onderbouwen (S.A.C. Dudok van Heel, '«De Gapert» van de kruidenier Hendrick Anthonisz Wissel: Damrak nr 50', *Maandblad Amstelodamum* 63 (1976), p. 1-11: 1). Recent

- onderzoek heeft echter aangetoond dat de aanname van Wittop Koning en Dudok van Heel op verschillende punten mank gaat (W. Klein, *New drugs for the Dutch Republic. The commodification of fever remedies in the Netherlands (c. 1650-1800)* (proefschrift), Utrecht 2018, met name hoofdstuk 2).
- 3 A. van Drunen, 's-Hertogenbosch van straat tot stroom, Zwolle/Zeist 2006, p. 159, 163-164; Dudok van Heel, '«De Gapert»', p. 2, 6, 7-8 (dit uithangteken hing vanaf 1599 uit in de Kalverstraat en vanaf ten laatste 1611 op het Rokin, op de hoek van de latere Gapersteeg); I.H. van Eeghen, 'De familie van Garbrant Adriaensz Bredero, 't kan verkeerren', *Maandblad Amstelodamum* 55 (1968), p. 148-163; 149; Stadsarchief Rotterdam, toeg.nr. 18, Archieven van de notarissen te Rotterdam en daarin opgegane gemeenten (ONA), inv.nr. 183, not. J.C. van der Swan, akte 273; Regionaal Archief Dordrecht, toeg.nr. 20, Notariële archieven van Dordrecht, not. J. van Melanen, inv.nr. 183, f. 390-391v; G.J. Rehm, 'De beeldhouwer Martin Desjardins of Martinus van den Bogaert werd inderdaad te Breda geboren', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* 13 (1960), p. 1-7; 5; Stadsarchief Amsterdam (SAA), toeg.nr. 5075, Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (NA), not. A. van de Ven, inv.nr. 3608, f. 63v; SAA, toeg.nr. 5066, Archief van de Schepenen: register van willige decreten van het Hof van Holland, inv.nr. 28, f. 259; SAA, toeg.nr. 5061, Archieven van de Schout en Schepenen, inv.nr. 2172, f. 207v-208; Het Utrechts Archief, toeg.nr. 34-4, Notarissen in de stad Utrecht, not. F. van Merkerck, inv.nr. 0077a007, akte 10; SAA, toeg.nr. 157, Archief van de Firma Woltman Elpers, inv.nr. 39; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 17 juni 1698.
 - 4 O.W. Boers, 'Gapers in en uit Amsterdam', *Monumenten* 19 (1998) nr. 3, p. 6-11. Naast de in dit artikel genoemde literatuur: T. Mol, 'De uithangteekens van Amsterdam II', *Maandblad Amstelodamum* 27 (1940), p. 117-118; A.E. d'Ailly, 'De gaper uit de Spiegelstraat', *Maandblad Amstelodamum* 27 (1940), p. 118; O.W. Boers, 'Hoe staat het met onze gapers?', *Maandblad Amstelodamum* 48 (1961), p. 205-209; H.W. Alings, 'De Amsterdamse gapers', *Maandblad Amstelodamum* 49 (1962), p. 138-140; idem, 'De gaper als uithangteken (I)', *Ons Amsterdam* 14 (1962), p. 132-137; idem, 'De gaper als uithangteken (II)', *Ons Amsterdam* 14 (1962), p. 162-169; A. Nonymus, *Amsterdamse gapers*, Amsterdam 1962; H.W. Alings, 'De gaper weg uit de Nieuwe Spiegelstraat', *Maandblad Amstelodamum* 51 (1964), p. 211-212; O.W. Boers, 'Zwervende gevelstenen (II)', *Ons Amsterdam* 17 (1965), p. 26-30; 29-30; idem, 'Zwervende gevelstenen (IV)', *Ons Amsterdam* 18 (1966), p. 10-13; 10-11; idem, 'Zwervende gevelstenen (VI)', *Ons Amsterdam* 19 (1967), p. 151-154; 153-154; W. Timp, 'De gaper aan de Amstelveenseweg gestolen', *Ons Amsterdam* 19 (1967), p. 238; H. Souer, 'Gapers, een verdwijnende traditie', *Binnenstad* 149 (1994), p. 96.
 - 5 De auteur stelde op basis van uitgebreid archief- en literatuuronderzoek een database samen met Amsterdamse adressen waar in de periode circa 1600-1940 een gaper heeft uitgehangen. Deze database bevat waar bekend een afbeelding of een beschrijving van het exemplaar. De database is vrij toegankelijk via <https://www.stichtingfarmaceutischergoed.nl/resources/amsterdamse-gapers>.
 - 6 J. van Lennep en J. ter Gouw, *De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*, Amsterdam 1868, dl. 1, p. 105-107.
 - 7 J. Scheltema, *Geschied- en letterkundig mengewerk*, Utrecht 1830, dl. 4, bd. 2, p. 237-238.
 - 8 D.A. Wittop Koning, *Compendium voor de geschiedenis van de pharmacie van Nederland*, Lochem/Gent 1986, p. 117-124.
 - 9 T. Schoenmakers en J. Jas, *Slang, esculaap en gaper: medisch-farmacapeutische symbolen*, Mijdrecht 1993, p. 146. De aanname die Jas deed was overigens onjuist: Scheltema's verklaring voor de gaper in uniform werd al in 1830 gedrukt en de oudste gaper in uniform die bewaard bleef, werd gemaakt in 1812 (W. Peletier, *Winterswijk, een eeuw verandering*, Winterswijk 1998, dl. 2a, p. 62). Dit exemplaar bevindt zich nu in Haarlems privébezit.
 - 10 Er zijn in totaal nog zo'n 120 gapers uit de periode tot 1940 bewaard gebleven in museumcollecties en privébezit. Exemplaren in publiek bezit bevinden zich onder meer in Amsterdam Museum, Drents Museum, Frans Hals Museum, Fries Scheepvaart Museum, Gemeentemuseum Jacob van Horne, Groninger Museum, Historisch Centrum Leeuwarden, Huis van Gijn, Limburgs Museum, Museum de Casteelse Poort, Museum De Lakenhal, Museum Flehite, Museum Haarlem, Museum Het Valkhof, Museum Prinsenhof Delft, Museum Rotterdam, Museum Voerman Hattem, Nederlands Openluchtmuseum, Purmerends Museum, Rijksmuseum Boerhaave, Stedelijk Museum Breda, Stedelijk Museum Kampen, Stedelijk Museum Zwolle, Westfries Museum, Zuiderzeemuseum, Museum aan de Stroom in Antwerpen en het Science Museum in Londen.
 - 11 Het gaat hier om de afbeeldingen in de in noot 1 genoemde database met Nederlandse adressen en om de bewaard gebleven exemplaren in de in noot 10 genoemde musea. De oudste gaper in uniform die bewaard bleef is eveneens een Romeinse soldaat (zie noot 9).
 - 12 H.A. Bosman-Jelgersma, *Poeders, pillen en patiënten. Apothekers en hun zorg voor de gezondheid door de eeuwen heen*, Amsterdam 1983, p. 105-108.
 - 13 M. Algera, *Mens en medicijn: geschiedenis van het geneesmiddel*, Amsterdam 2000, p. 86-88. Dioscorides wordt ook als Romeinse soldaat afgebeeld op onder meer het titelblad van de eerste twee uitgaven van de Brusselse stadsfarmacopee, het apothekershandboek met kracht van wet in die stad (*Pharmacopoeia Bruxellensis*, Brussel 1641, en *Pharmacopoea Bruxellensis*, Brussel 1671).
 - 14 Van Lennep en Ter Gouw, *De uithangteekens*, dl. 1, p. 105.
 - 15 Idem, p. 108; Schoenmakers en Jas, *Slang, esculaap en gaper*, p. 93. Zie ook de titelprint van C. Lancilot, *De brandende salamander, ofte ontleding der chymicale stoffen: zijnde een wijzer, oft institutie om sich in alle operatien der schey-konst te oeffenen*, Amsterdam 1680.
 - 16 Zie bijvoorbeeld Rijksmuseum Boerhaave, inv.nr. v03561, v03566 en p01696. Op de binnenplaats van het Wijnkopersgildehuis aan de Koestraat, waar van 1952 tot 1975 het Medisch Farmaceutisch Museum gevestigd was, is een gevelsteen van een salamander in een vuurmand ingemetseld. Deze gevelsteen is afkomstig van de Kloveniersburgwal.
 - 17 W. Schoonenberg, 'Waar zijn de gaper en apothekerskast van Heiligeweg 42 gebleven? - Opnieuw verdween een antieke winkel', *Binnenstad* 233 (2009), p. 24-25.
 - 18 Idem, 'Een van de laatste gapers verdwenen', *Binnenstad* 278 (2016), p. 95.
 - 19 D.C. Meijer, *Wandeling door de zalen der historische tentoonstelling van Amsterdam*, Amsterdam 1876, p. 163; *Historische tentoonstelling van Amsterdam, gehouden in den zomer van 1876*, Amsterdam 1876, p. 134, cat.nr. 2193.
 - 20 SAA, toeg.nr. 1188, Archief van de Familie Groote, inv.nr. 5; tekening in *De Groene Amsterdammer*, 17 september 1893, p. 7.
 - 21 Ingezonden brief in *De Gooi- en Eemlander: nieuws- en advertentieblad*, 2 februari 1889. Over de brand zelf zie onder meer *Rotterdamsche Courant*, 18-01-1889 en de verzameling krantenknipsels in het archief van de familie Groote (SAA, toeg.nr. 1188, Archief van de Familie Groote, inv.nr. 5).
 - 22 'Brand te Amsterdam', *Leeuwarder Courant*, 26 augustus 1895.
 - 23 *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, Den Haag 1928, dl. 5.2 *De gemeente Amsterdam*, p. 324, nr. 2429.
 - 24 T. Mol, 'De uithangteekens van Amsterdam (I)', *Maandblad Amstelodamum* 27 (1940), p. 97-99; 99; Zuiderzeemuseum, Inventarisatie Gapers [door Jan Honingh], hoofdstuk 30, p. 10 en type nr. J-002; beschrijving bij SAA, toeg.nr. 30170, Vereniging Vrienden van Amsterdamse Gevelstenen: reproducties en afbeeldingen van gapers, afb.nr. A00586000071.
 - 25 Zuiderzeemuseum, obj.nr. MAG0001. Zie SAA, toeg.nr. 10137, Stadsarchief Amsterdam: prentbriefkaarten, afb.nr. PBKD00122000005.
 - 26 Zuiderzeemuseum, obj.nr. MAG0015. Zie Noord-Hollands Archief, toeg.nr. 1334, Beeldcollectie van de Historische Vereniging Haarlem te Haarlem, inv.nr. NL-HlMnHA_Hrlm_05708 en *Tentoonstelling van gapers in het bezit van den heer A.J.M. van Os, aangevuld met boeken, platen en enkele voorwerpen betrekking hebbende op het drogisterijbedrijf uit de verzamelingen van de heeren A.J.M. van Os, Thijs Mol, het Frans Hals Museum en de Vereeniging Haerlem*, z.p. 1942, nr. 15.
 - 27 Amsterdam Museum, obj.nr. KA 17528 (gaper) en obj.nr. SA 38469 (schilderij).
 - 28 Het opschrift is niet gedateerd, maar wordt al verbatim geciteerd in *Pharmacologisch Weekblad* 74 (1937), p. 1116-1117.
 - 29 A.I. Bierman, M.J. van Lieburg en D.A. Wittop Koning, *Biografische index van Nederlandse apothekers tot 1867*, Rotterdam 1992, nr. 6471.

- 30 SAA, toeg.nr. 5001, Doop-, trouw- en begraafboeken (DTB), inv.nr. 653, p. 414 (Ondertrouwregister), 11 oktober 1805; SAA, toeg.nr. 5009, Archief van het Bevolkingsregister, inv.nr. 120, Register van geboorteakten 1811, deel 3, f. 30v (Geboorteakte van Jens Kofoed, 6 september 1811).
- 31 Bierman, Van Lieburg en Wittop Koning, *Biografische index*, nr. 1955 en nr. 5597.
- 32 Dudok van Heel, '«De Gapert»', p. 3.
- 33 Bierman, Van Lieburg en Wittop Koning, *Biografische index*, nr. 1888 en 4310.
- 34 F.d.J.d.J., 'Ketjen', *Nederland's patriciaat* 28 (1942), p. 106-138: 124-125; H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, Zutphen 1993, dl. 4 *Delfstof-fen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie*, p. 193-195. Voor de zwavelzuurfabriek van Ketjen, Jarman en Cie. zie onder meer J. MacLean, 'Zwavelzuurfabrieken in de periode 1815-1850', *Nederlandse chemische industrie* 18 (1976), p. 413-415.
- 35 Bierman, Van Lieburg en Wittop Koning, *Biografische index*, nr. 6240; P. Kruysse, 'In memoriam', *Berichten van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie* 35 (1879), p. 105-115: 108-109, 112-113.
- 36 Kruysse, 'In memoriam', p. 109.
- 37 *Algemeen Handelsblad*, 23 oktober 1868.
- 38 SAA NA, not. J. Commelin jr., inv.nr. 21063, num. rep. 273.
- 39 *Algemeen Handelsblad*, 27 juli 1869.
- 40 Op de oudste foto waarop de gaper aan de Nieuwestad 156 te zien is, is ook de Waags- of Tontjebrug zichtbaar. Op 9 februari 1871 werd besloten tot de sloop van deze brug (Historisch Centrum Leeuwarden, toeg.nr. 1002, Archief Gemeentebestuur van Leeuwarden, 1811-1941, inv.nr. 284, p. 17), maar het is niet met zekerheid te zeggen wanneer dit precies is gebeurd. De gaper zal in ieder geval vóór of rond 1871 op Nieuwestad 156 zijn uitgehangen.
- 41 Zie bijvoorbeeld *Algemeen Handelsblad*, 26 oktober 1838 en *Pharmaceutisch Weekblad* 9 (1872). Tegen het einde van de negentiende eeuw neemt het aantal advertenties toe.
- 42 Zie SAA, toeg.nr. 10019, Collectie Jacob Olie Jbz., afb.nr. 10019A000353 en SAA, toeg.nr. 30170, Vereniging Vrienden van Amsterdamse Gevelstenen, afb.nr. A00586000077 en zie SAA, toeg.nr. 10003, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto-afdrukken, afb.nr. ANWRO0267000001 en OSIM00003001018.
- 43 'Honderd jaar apotheek in «de Schone Gevel»', *Leeuwarder Courant*, 13 oktober 1953; 'Gaper aan gevel schoenenzaak', 't *Kleine krantsje*, 1 augustus 1994, p. 9. In 1994 stelde Klaas Sierksma dat de gaper pas vanaf 1929 uithing bij de apotheek aan de Nieuwestad, omdat zijn vader deze toen in de gevel deed aan Cath, die zijn buurjongen wou laten zien. De gaper zou daarvoor bij hem op zolder aan de Wirdumerdijk gelegen hebben (K. Sierksma, 'As jou het mij frage', 't *Kleine krantsje*, 1 september 1994, p. 15). Beeldmateriaal van vóór 1929 bewijst echter het tegendeel. Bovendien staat Sierksma niet bekend als een zeer betrouwbare onderzoeker: hij publiceerde in de *Nederlandsche Leeuw* van 1978 (kol. 396-440) een genealogie van het adellijke geslacht Sierksma, maar zijn onderzoek werd in de *Nederlandsche Leeuw* van 1979 (kol. 32-52) sterk becommentarieerd door maar liefst vier vooraanstaande genealogen en onderzoekers. Zij concludeerden dat het onderzoek bolstond van valse aannames, opsieringen en 'opzettelijk foute mededelingen'. Met dank aan Jan Faber (Historisch Centrum Leeuwarden), die de auteur hierop opmerkelijk maakte.
- 44 *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 24 juni 1992, p. 19 en idem, 21 november 1992, p. 19.
- 45 'De gaper gaapt weer als weer als vanouds bij Manfield', *Leeuwarder Courant Editie Stad*, 16 juli 2007, p. 9; 'Nieuws van het Historisch Centrum Leeuwarden', *Leopardia* 24 (2007), p. 31-32: 32.

MONIQUE A.F. PETERS

Allesbehalve een kleine man uit de Jordaan

Abraham Francen, een zeventiende-eeuwse

*Amsterdamse apotheker, arts en papierkunstverzamelaar**

Ter gelegenheid van het Rembrandtjaar 1969 verscheen in het Maandblad Amstelodamum een artikel van historica Isabella van Eeghen over de vroegste geschiedenis van Handboogstraat 5, een geschiedenis waarin onder anderen Rembrandt kortstondig een rol speelde.¹ In dit artikel schonk ze ook uitgebreid aandacht aan een goede vriend van Rembrandt, de apotheker Abraham Francen (1613-1674/1680). Haar biografische schets over hem heeft in belangrijke mate bepaald hoe kunsthistorici nog altijd tegen de persoon Abraham Francen aankijken: als een onbemiddelde man, afkomstig uit een eenvoudig milieu.² Maar klopt dit beeld wel? Was hij, zoals Van Eeghen schreef, 'een kleine man uit de Jordaan'? Nader onderzoek toont aan dat deze voorstelling correctie behoeft.

ABRAHAM FRANCEN VOLGENS ISABELLA VAN EEGHEN Isabella van Eeghens onderzoek uit 1969 naar het leven van Abraham Francen leverde geen opwindende gegevens op. Als kunst koper was ze hem niet tegengekomen – wel als kunstkenner – en op basis van haar bevindingen zag zijn leven er nogal troosteloos uit. Zijn carrière verliep moeizaam: van apotheker naar koopman, opnieuw apotheker en eindigend als medicijnmeester, wat volgens Van Eeghen een vereenvoudiging was van het woord apotheker. Hij was weinig honkvast; zijn 'zwerftocht door de Jordaan' duidde volgens Van Eeghen op financiële problemen. Uit de ondertrouwakten van zijn kinderen bleek dat hun scholing, met name die van zijn dochters, te wensen overliet: ze konden niet of nauwelijks schrijven. Ook de beroepen van Abraham Francens schoonzoons waren weinig bijzonder: schoenmakers en boekhouder. Zijn vrouw Susanna Molenijser zou al in 1652 zijn overleden en dochter Susanna, die getrouwd was met de boekhouder Dirck van der Hem, in 1686. Bovendien ging Van Eeghen ervan uit dat deze dochter op het Karthuizerkerkhof was begraven zonder iets na te laten aan haar twee minderjarige kinderen. Dit was voor haar toch wel een bewijs dat Abraham Francen gestorven zou zijn – mogelijk in 1684 – 'zonder een cent na te laten'. Van Eeghen sloot haar levensschets af met de opmerkelijke woorden 'Het zijn onbelangrijke feitjes, maar zo moet men het leven van de kleine man uit de Jordaan reconstrueren'. Aan het eind van haar artikel komt ze nog even terug op de beroemde ets die Rembrandt rond 1657 maakte van de apotheker met zijn, volgens haar, 'wat kommervolle gelaat' (afb. 1). Ze vroeg zich af of zijn kostbare kleding en de omgeving waarin Rembrandt hem heeft weergegeven – namelijk zittend in een kamer en 'naar men meestal aanneemt: omringd door zijn kunstschaten' – te rijmen viel met zijn sociale achtergrond. Van Eeghen kon het zich nauwelijks voorstellen.³